

Güney Kafkasya'ya Dair Kaynaklarda Roma-Albanya İlişkileri

Gunay Aliyeva*

Özet

Kafkasya, M.Ö. 3. binyıldan günümüze kadar, Antik Doğu halkları, Küçük Asya halkları, Doğu Akdeniz halkları arasında, Mezopotamya ve Güney-Batı Avrupa halklarının yakın kültürel ilişkiler yaşadığı, Doğu ile Batı arasında köprü görevi gören bir bölge olmuştur. Özellikle çok eski çağlardan bu yana Güney Kafkasya, renkli kültürlerin ve çeşitli halkların derin izler bıraktığı, zengin bir tarihe sahip bir bölgedir. Kafkasya'nın elverişli coğrafi konumu, bu bölgelerin eski çağlardan beri çeşitli kavim ve halkların saldırılarına uğramasına neden olmuş, aktif siyasi süreçler bölgenin tarihi ve etnik yapısı üzerinde ciddi etkiler yaratmıştır. Antik dünyanın büyük devletlerinden biri olan Roma'nın uzak doğu bölgeleri sayılan Albanya ve komşusu İberya her zaman ilgi odağı olmuş ve bu ülkeler M.Ö. 1. yüzyılda Romalıların askeri planlarında önemli bir yer tutmaya başlamıştır.

Bu bakımdan antik kaynaklar Kafkas halklarının tarihini yansıtan önemli yazılı kaynaklar olarak değerlendirilmektedir. Bu kaynaklar, özellikle Yunanca kaynaklar, M.Ö 6. yüzyıldan itibaren Kafkasya halkları hakkındaki bilgileri sistemli bir şekilde kayıt altına alır. Siyasi süreçlere gelince, Büyük İskender'in M.Ö 4. yüzyılda Doğu'ya ilerlemesi ve imparatorluğunun dağılması sonucunda, Kafkasya'daki iki devletin (Albanya ve Atropatena) Roma ile ilişkileri konusunda Romalı tarihçilerin eserlerinden zengin bir kaynak olarak yararlanabiliriz.

Anahtar Kelimeler: *Azerbaycan, Bizans, Dağıstan, Hazar Denizi, İberya, İran, Pers*

* Gunay Aliyeva, Arş. Gör., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü. ORCID: 0009-0004-4424-3888. E-posta: gunay.aliyeva32@gmail.com

(Received/Gönderim: 04.03.2024; Accepted/Kabul: 27.05.2024)

Rome-Albanian Relations in Sources About The South Caucasia

Abstract

Caucasus, from the 3rd millennium BC until today, it has been a region that served as a bridge between the East and the West, where the peoples of the Ancient East, the peoples of Asia Minor, the peoples of the Eastern Mediterranean, Mesopotamia and South-Western Europe had close cultural relations. Especially since ancient times, the South Caucasus is a region with a rich history where colorful cultures and diverse peoples have left deep traces. The favorable geographical location of the Caucasus has caused these regions to be attacked by various tribes and peoples since ancient times, and active political processes have had serious effects on the history and ethnic structure of the region.

Albania and its neighbor Iberia, were considered the far eastern regions of Rome, one of the great states of the ancient world, have always been the center of attention, and these countries began to have an important place in the military plans of the Romans in the 1st century BC. In this regard, ancient sources are considered as important written sources reflecting the history of the Caucasian peoples.

Keywords: *Azerbaijan, Byzantium, Dagestan, Caspian Sea, Iberia, Iran, Pers*

Giriş

Büyük İskender'in Doğu yürüyüşü sırasında yarattığı büyük imparatorluk, onun ölümüyle parçalandı. M.Ö. 4. yüzyılda imparatorluğun bölünmesi sonucunda Güney Kafkasya'da bağımsız devletler ortaya çıkmaya başladı. "Albanya" ve "Albanlar", şimdiki Azerbaycan'ın tamamını kapsayan ülkenin ve o ülkede yaşayan halkın eski kaynaklardan bilinen isimleridir. Modern Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bir parçası olan ve ayrıca Güney Dağıstan topraklarında kurulan Albanya'nın başkenti önce Kebele, sonra Berde şehri olmuştur. M.Ö. 3-4. yüzyıllardan 8. yüzyıla kadar uzun süren bir dönemi kapsayan Albanya devleti Azerbaycan tarihinde büyük önem taşımaktadır.

Strabon'a göre Albanya'nın nüfusu 26 dil konuşan kabilelerden oluşuyordu (Strabon 22). Albanya'da yaşayan halk ve kavimler

arasında kaynaklarda Uti, Gargar ve Amazon, Hazar, Mag, Sisak, Mard ve Amard, Aryaks ve Anariak, Gels ve Legs isimleri geçmektedir (Aliyev, 12).

Günümüz Azerbaycan'ı, Güney Kafkasya'da, aynı zamanda Büyük İpek Yolu'nun merkezinde yer almakta olup, jeostratejik konumu nedeniyle yüzyıllar boyunca önemli ticaret yolu olarak değerlendirilmiştir ve antik çağda Albanya devleti de aynı konumdaydı. Çin'den başlayan Büyük İpek Yolu M.Ö. 2. Yüzyılın ortalarında tamamen oluşmuş ve Pasifik'ten Atlantik Okyanusu'na kadar onlarca ülke ve yüzlerce halk arasında sürdürülebilir ticari ve ekonomik ilişkiler yaratan önemli bir güzergah haline gelmişti. Bu yol üzerinde Büyük İpek Yolu'nun ana yolları üzerindeki kontrol, Roma İmparatorluğu da dahil olmak üzere antik dünyanın önde gelen ülkelerinin dış politikasının en önemli yönüydü. Roma imparatorları Akdeniz bölgesindeki devletlere yönelik geleneksel "böl ve yönet" politikasını uygulamışlar. Çünkü bu bölgeleri ele geçirmek kolaydı ama orada tutunmak zordu. Roma'nın Hindistan'la da ticari ilişkileri vardı (Dio 339). Örneğin, İmparator Octavianus Augustus'un (M.Ö. 27-M.Ö. 14) Hindistan'dan iki kez elçi kabul etmesi ve başta Çin olmak üzere Güneydoğu Asya ülkelerine ilgisi dikkat çekicidir.

Roma Cumhuriyeti'nin son dönemlerinde askeri ve siyasi lider olan G. Pompei'nin (M.Ö 106 - M.Ö 48) M.Ö. 66'daki Güney Kafkasya seferinden itibaren Roma imparatorları Doğu politikasında buraya özel bir önem vermeye başlamışlardır. Ayrıca İmparator Trajan'ın (98-117) Doğu'ya yaptığı sefer (113-117) sonucunda Roma İmparatorluğu'nun etkisi Basra Körfezi'ne kadar genişlenmişti (Tacitus 233). Trajan'dan önce imparator Nero (54-68), Hazar Denizi'nden Hindistan'a giden yolu ele geçirmek için askeri sefer planı hazırlamıştı. Tarihçi Tacitus da Nero'nun "Hazar kapılarına bir sefere hazırlandığını" yazmıştır (Tacitus 235).

Tarihi kaynaklar Trajan'ın Boğaziçi, İberya ve Kolhis'i Roma'nın bir eyaleti yaptığını ancak Trajan'ın ölümünden sonra Roma'nın Doğu'daki ilerleyişinin durduğunu göstermektedir. M.S. 1. yüzyılın sonlarında Roma imparatoru Domitian'ın Hazar kıyılarına gelişi, Bakü'nün 50 km. güneyinde, Gobustan'da bulunan Latince bir taş yazıtın varlığıyla doğrulanmaktadır.

Albanya'nın güney komşusu Atropatena devletiyle (M.Ö. 323- M.S. 227) ve daha sonra bu bölgede ortaya çıkan Pers devletiyle her zaman yakın bağları olmuştur. Çağımızın başında Atropatena devleti, Partların Arshaki hanedanının gücünü kabul etmiş ve bağımsızlığını kaybetmişti. Daha sonra, 3. yüzyılın ilk yarısında Partlarda Arşak hanedanının yerini Sasani hanedanı (226-651) almış, çok geçmeden Sasani devleti, 244'te Roma İmparatorluğu'nun Mezopotamya ve Küçük Asya üzerindeki egemenliğini kabul etmişti. Ancak Roma İmparatorluğu'nun zayıflaması ve Albanya hükümdarlarının Roma'ya karşı mücadelede Sasanilere destek vermesi, Roma'nın Güney Kafkasya bölgesindeki etkisini azaltmıştır (Satsayev 34). Bundan sonra, 395 yılında imparatorluğun bölünmesiyle bağlantılı olarak kaynaklarda Roma-Alban değil, Bizans-Alban ilişkileri hakkında bilgi alabiliyoruz.

Milattan Önce Antik Kaynaklarda Roma-Albanya İlişkileri

Yunan kaynaklarıyla karşılaştırıldığında Roma kaynakları Kafkasya hakkında daha geniş ve kapsamlı bilgi vermektedir. Bu bir yandan Roma devletinin siyasi faaliyetiyle aynı tarihsel dönemde Kafkasya'da var olan devletlerin yeniden canlanması, diğer yandan imparatorluğun dış politika yönelimleriyle açıklanabilir.

Albanya'nın ayrıntılı bir tanımını sunan ilk antik yazılı kaynaklar arasında en önemlisi, seleflerinin ve çağdaşlarının (M.Ö. 1. yüzyıl – M.S. 1. yüzyıl) eserlerine atıfta bulunan Strabon'un (M.Ö. 1. yüzyıl) *Coğrafya (Geografika)* adlı eseridir. Yunanlıların ve Romalıların seferleri sonucunda Roma'dan uzak ülkeler hakkında bilgiler burada daha detaylı olarak verilmektedir. Strabon şöyle yazmıştır: "Albanya yolu taştan oyulmuş bir patikayla önce kayaların arasından, sonra Kafkaslardan gelen Alazan nehrinin oluşturduğu taşkın su yatağından geçer" (Strabon 641). Bu eserde Strabon, Kafkasya ile ilgili kaynaklar arasında M.Ö. 2. yüzyılın ortalarında doğan Skepsil'in ve Albanya'yı anlatırken Pompeius'in Kafkas seferine katılan Metrodorus ve Midillili Feofa'nın hatıralarını da kullanmıştır. Ayrıca Strabon'a göre ülkede Albanların yanı sıra Gargarlar, Udiler, Kaspiler gibi farklı topluluklar da yaşıyordu, ama Albanlar Kafkasya'nın hem en önemli hem de nispeten kalabalık

halkıydı (Strabon 559). Ülkenin Albanya olarak anılmasının da nedeni budur.

Antik Albanya'nın coğrafyası, hidronimleri ve etnik özellikleri hakkında değerli bilgiler Plinius Secundus'un (Büyük Plinius - M.Ö. 1. yüzyıl) *Doğa Tarihi (Naturalis Historia)* adlı eserinde ayrıntılı olarak verilmektedir. Bu kitapta kullanılan materyaller arasında Pomponius Mela'dan kaynak olduğu anlaşılan Sallust ve Cornelius Nepos'un kayıp tarihi-coğrafi eserleri ve Agrippa Vipsani'nin haritası yer almaktadır. Yazar, hem Theophrastus ve Posidon dahil Yunanlıların, hem de Romalı tarihçiler Cato ve Varro'nun bilgilerinden yararlanmıştı. Plinius'in kendi eserinde belirttiği gibi Albanya hakkında detaylı bilgi edinmek için Büyük İskender'in seferlerine katılan tarihçilerin yanı sıra İzigon, Clitarchus, Eratosthenes ve Artemidorus'un eserlerinden de yararlanmıştı. Bu muhteşem eser 37 kitaptan oluşmuş, eserin bir cildinde Hazar Denizi çevresinde yaşayan halklar hakkında detaylı bilgi verilmiş ve yaşadıkları yerler açık biçimde gösterilmiştir. "Kura nehrinden başlayarak ovanın tamamı Albanlar tarafından iskan edilmiş, onlardan sonra Kura nehrine dökülen Alazan nehri yoluyla Kafkasya'dan ayrılan İberyalılar yerleşmiştir. Albanların başkenti Kabalaka, İberlerin başkenti Hermast'tır" (Plinius 85).

M.Ö. 1. yüzyılın başında Küçük Asyada başlayan Roma-Mithridates savaşları ve devamında Pompeius'in Albanya'ya yürüyüşü hakkında antik kaynaklarda geniş bilgi alabiliriz. Pontus kralı VI. Mithridates Eupator (M.Ö. 120-M.Ö. 63), Küçük Asya ve Balkanlar'daki Roma topraklarını işgal etmiş, Pontus kralının Antiochus Artaxin hanedanına mensup II. Tigran'dan yardım alması ve ittifaka katılması, Roma-Mithridates savaşlarının Güney Kafkasya'ya yayılmasına yol açmıştır (Trever 391). Bu konuyu ayrıntılı olarak yazan ve Pompeius'in Albanya'ya yürüyüşünü anlatan antik yazarlar arasında Romalı tarihçi Titus Livius'un (M.Ö. 1. yüzyıl) adını özellikle anmak gerekir. Onun *Ab Urbe Condita (Şehrin Kuruluşundan İtibaren)* adlı eseri, Albanya devleti hakkında bilgi veren ilk Roma kaynağı olarak kabul ediliyor. "Gnaeus Pompeius VI. Mithridates'in peşine düşerek en uzak ve bilinmeyen halkların, İberyalıların ve Albanların topraklarını işgal etti, fakat büyük bir direnişle karşılaştı" (Livius 221). Pompeius'in Güney

Kafkasya'yı ziyaretine kadar Albanya ve komşu İberya'nın, Akdeniz'deki Yunan-Roma uygarlığı için *terra incognita* ("bilinmeyen toprak") olduğunu belirtmek gerekir (Tacitus 356). Herodot, Patroclus, Eratosthenes ve diğer antik yazarların bu bölgede yaşayan bazı kavimler hakkında verdikleri bilgiler dışında, Pompeius'un buraya yürüyüşünden önce antik yazarların hiçbiri bu ülkeler hakkında bu kadar net bilgi vermemiştir. Bu nedenle Livius haklı olarak şunu belirtiyor: "... Pompeius en uzak ve bilinmeyen halkların topraklarına girdi. Her iki devlet de Roma'yı düşman olarak görüyorlardı. İberyalılar VI. Mithridates topraklarından Kolhis'e gönderdiler. Alban kralı Oroys, Kral II. Tigran'a siyasi sığınma hakkı verdi. Albanlar Romalılara karşı düşmanca bir tavır sergiliyorlardı" (Livius 223).

M.Ö. 66 yılında Roma senatosu Anadolu ve Kafkasya seferi için seferi yapan general Lucullus'u geri çağırdı. Yerine senatodan büyük yetkiler alan Gnaeus Pompeius getirildi. M.Ö. 66 yılında Pompeius, Dastir yakınlarındaki bir savaşta VI. Mithridates'i mağlup etti ve onu Pontus'tan sürdü (Yampoliski 257). VI. Mithridates'in müttefiki II. Tigranes silahlarını bıraktı ve Pompeius'e teslim oldu. Bu nedenle VI. Mithridates kuzeye, Kolhis'e kaçmak zorunda kaldı ve Dioskurides'e yerleşerek Roma ile yeni bir savaşa hazırlanmaya başladı. VI. Mithridates'in ardından Pompeius, Küçük Asya'dan Güney Kafkasya'ya ilerledi ve burada Kafkas Albanyası ve İberya ile yüzleşmek zorunda kaldı. Romalıların gözünde her iki devlet de VI. Mithridates'in müttefikiydi (Latışev, 63).

Albanya'nın tam ortasından geçen Kura nehri boyunca her iki devletin ordusu hazır duruma getirildi. İlk büyük savaş burada gerçekleşmiş ve bu tarihe Kura muharebesi olarak geçmiştir. M.Ö. 66 yılında başlayan savaşta Romalıların zaferiyle sonuçlanmıştır. Bu savaştan birçok kaynakta bahsedilse de en geniş kapsamlı ve detaylı bilgi Romalı yazar Plutarkhos'un eserlerinde yer almaktadır. Çağdaş dönem yazarı olarak bilinen Plutarkhos, kendi selefleri olan Strabon, Plinius vd. yazarlara atıflar yapmıştır.

Daha sonra, M.Ö. 65 yılının başında Pompeius, Alban isyanının haberini almış ve öfkeyle onlara karşı savaş açmıştır. Albanlara karşı çıkan Pompeius, onların Abanta (Alazan) nehri yakınında

savaş düzeninde hazırlandığını görmüştür. Çünkü Albanlar yenilgiyi kabul etmeyerek bir yıl sonra tekrar savaş için toplanmıştır. “Alban ordusu 60 bin piyade ve 12 bin süvariden oluşuyordu ve onlar Alazan nehri kıyısında Pompeius'i bekliyorlardı” (Dio 275). Pompeius Albanların nehir kıyısına uzun bir set çekmiş olması nedeniyle Kura nehrini tekrar zorlukla geçerek orduyu tehlikeye atmış, susuz çölde uzun ve meşakkatli bir yol kat etmek zorunda kalacağını düşünerek on bin tulumun suyla doldurulmasını emretmişti. Dio Kassi'e göre hükümdarın kardeşi Kosis Alban ordusunun başındaydı (Dio 279). Savaş ormanda başladı ve grubun bir kısmının başında hükümdarın kardeşi Kosis vardı. Cassius Dio, Pompeius'in askeri taktikleri hakkında, önce süvarileri yerleştirdiğini ve arkalarındaki piyadelere kalkanlarıyla dizlerinin üzerine oturup sessizce beklemelerini emrettiğini yazıyor. Pompeius'in taktiğini anlamayan Albanlar süvarilere saldırdı. Süvariler kasıtlı olarak geri çekildi ve yanlara dağıldı. Bu noktada Pompeius'in piyade birlikleri savaşa girdi ve Alban süvarilerini kuşattı (Latışev 525).

Savaş sırasında Cosis, Pompeius'in durduğu yere ulaşmış ve mızrağını ona fırlatmıştı. Ancak mızrak zırhına çarpıp yere düşmüştü. Pompeius'in fırlattığı mızrak Kosis'i ölümcül şekilde yaralamış ve M.Ö. 65 yılında gerçekleşen bu savaş Romalıların zaferiyle sonuçlanmıştı. “Alban ordusunun geri kalanı kaçtı ve ormana saklandı. Pompeius ormanı kuşattı. Onun emriyle orman ateşe verildi ve orada saklanan Alban savaşçılar öldürüldü” (Dio 282). Esirler arasında çok sayıda yaralı kadınının olması, Alban kadınlarının da savaşta erkekleri yalnız bırakmadığını gösteriyordu. Eski yazarlar onlara “Amazonlar” diyordu. Oroys Albanlarla savaşa girmede ve dağlara çekilmiş, muhtemelen yeniden direnmeye niyetliydi. Ancak Pompeius Albanları barış yapmaya ikna etti. Oroys Pompeius'un yanına gitmedi ama ona mektuplar ve hediyeler gönderdi. Oroys'un barış teklifi Pompeius tarafından kabul edilmişti. Pompeius ile Oroys arasındaki ticaret yollarına ilişkin anlaşmanın da bu ateşkese dayandığına inanılıyor (Yanovski 441).

Büyük ihtimalle Pompeius, Oroys'tan Roma ürünlerinin Büyük İpek Yolu ticari yolları üzerinde kurulan Güney Kafkasya'dan Roma topraklarına engelsiz bir şekilde akmasına izin verileceğine dair açık

güvenceler almış ve görevinin Albanya'nı terk etmek olduğunu düşünüyordu. Böylece Pompeius, Albanya'yı ziyaret eden ve hükümdarıyla ittifak ve dostluk anlaşması imzalayan ilk Romalı general olmuştur. Her ne kadar Pompeius'in zaferi sırasında Albanya'nın işgal edilen ülkeler arasında adı geçse de araştırmacılara göre bu yüzeysel ve şarta bağlıydı. Albanya'nın uzaklığı ve ardından gelen siyasi olaylar göz önüne alındığında, Albanya bir Roma eyaleti haline gelmemiştir (Perevalov 35).

Roma'nın tek hedefi Kafkasya değildi, ayrıca İran yaylası boyunca uzanan güçlü Part devleti Çin'e kadar genişlemenin önünde engeldi. M.Ö. 50'li yıllarda Partlar ile Roma arasında açık bir askeri çatışma yaşanmıştı. Roma, Kafkasya'da aktif olarak hareket etmiş, İberyalılara ve Albanlara karşı yeni bir yayılma başlatmıştır. Crassus'un M.Ö. 53'te Partlara ve Kafkasya'ya karşı yürüttüğü sefer yenilgiyle sonuçlanmıştır. "M.Ö. 53'te Partlar, Karra savaşında Crassus'un ordusunu yendiler ve kendisi de öldürdüler. M.Ö. 36 yılında Roma'nın doğu vilayetlerinden sorumlu olan Marcus Antonius, generali Publi Canidis Crassus'a Albanya'ya saldırma emrini vermiştir" (Latışev, 240). Bu seferin ardından Alban hükümdarı Zober, Roma'ya boyun eğmeyi kabul etmişti. Cassius Dio'nun bildirdiği gibi, "Kışın İberyalılara karşı yürüyen Crassus, bir savaşta kralları Parnavaz'ı mağlup etti, onu ittifaka çekti ve onunla birlikte komşu Albanya'ya girerek Albanları ve kralları Zober'i mağlup etti" (Dio 229). Marcus Antonius'un Part seferine (M.Ö. 37-36) hazırlık olarak Publi Canidi Crassus'un Kafkasya'da, özellikle İberya ve Albanya'ya karşı yürüttüğü askeri operasyonlardan bahsedilmektedir.

Albanya'yı mercek altına alan Marcus Antonius'un arkadaşı ve olayların doğrudan tanığı Quintus Dellius'un yazdığı ve onun anıları olarak bilinen bu eser bize ulaşmamıştır. İmparator Octavianus Augustus (M.Ö. 30-M.Ö. 14) döneminde, Azerbaycan'ın iki kadim devleti olan Albanya ve Atropatena'dan büyükelçiler ve üst düzey temsilciler Roma'ya gelmiştir. (Melikişvili 332). İmparatorun saltanatının son yıllarına ait "Res Gestae Divi Augusti" (Lord Augustus'un İşleri) adlı anılarında bununla ilgili ilginç bilgiler bulunmaktadır. Doğu Siyaseti Üzerine Anılar'ın 5. Bölümün birinci kısmında Octavianus Augustus, Roma'nın Albanya'ya ilişkin dış

politikası hakkında bilgi veriyor (Dio 433). Roma'nın Albanya ile diplomatik ilişkilerinin bulunması ve İmparator Augustus'un bu gerçeği bir kez daha dile getirmesi, başkent Kebele'nin de uluslararası ilişkilerde de rol oynadığını doğruluyor.

Romalıların M.Ö III – M.Ö. I yüzyıllarda daha güçlü devlet olması ve komşu halklara karşı savaş halinde olması, antik kaynaklarda geniş kapsamlı olarak gösterilmiş ve günümüze kadar bizlere ulaşmıştır.

Milattan Sonra Antik Kaynaklarda Roma-Albanya İlişkileri

Çağımızın başında Albanya devleti hakkında daha fazla bilgi edinebiliyoruz. Çünkü bu dönemde Roma-Alban ilişkileri daha çok dostluk ve ittifaka dayalıydı. Bu da iki ülke arasındaki ticari ve siyasi ilişkilerin daha sık olduğunu ve bunun tarihçilerle, aynı zamanda devletlerarası mektuplar tarafından öğrenildiğini gösteriyor.

Ünlü Romalı bilim adamları arasında 1. yüzyılda Petroni Arbiter, Plinius Secundus, Patrocolus, Josephus Flavius, 1-2. yüzyıllarda Titus Livius, Cornelius Tacitus, Klaudyos Batlamyus, Plutarkhos vd. Kafkasya'nın antik çağına ilişkin çok ilginç bilgiler topladılar. Ayrıca Marcus Justin (2-3. yüzyıllar) ve Quintus Rufus (1. yüzyıl), Julius Frontinus (1. yüzyıl) ve Suetonius Tranquillus (1. yüzyıl) tarafından yeniden işlenen Albanya ile ilgili kaynaklarda eski Yunan ve Latin yazarların eserleri yer almaktadır. Bu tür eserlerde Albanya hakkında önemli bilgileri saklayan Bizanslı Stephen (3-4. yüzyıllar), Julius Solin (3. yüzyıl), Ammianus Marcellinus (4. yüzyıl) ve diğerlerinin isimlerinden söz edilebilir (Aliyev, 132). Albanya ile ilgili en eski kaynak M.Ö. 3. yüzyıl coğrafyacısı, antik yazar Eratosthenes'e (M.Ö. 3.-2. yüzyıl) aittir. Coğrafya bilimine kazandırdığı “Dünya'nın Ölçümü Üzerine” kitabıyla tanınır. Eratosthenes aynı zamanda dünya haritasını çizen ilk kişidir.

Bu döneme ilişkin Albanya hakkında ilginç bilgiler, Romalı yazar Plutarkhos'un (M.S. 46 - 120) “Vitae Parallēlae” (Paralel Biyografiler) adlı eserinde korunmuştur. Plutarkhos'un bilgilerinin değeri, çoğunun Livius, Strabon ve Sallust dahil olmak üzere birincil kaynaklara dayanmasıdır (Latışev 424). Ayrıca Plutarkhos, Albanya'nın çeşitli hidronimlerini veriyor ve Gnaeus Pompeius'in seferiyle ilgili olaylardan bahsediyor. Marcus Antonius, Alban

krallarının isimlerini anarak şehirleri listeliyor. Elbette Plutarkhos çok sayıda ve çeşitli kaynaklar kullanmıştır ve kendi sözlerinden bunların arasında Theophanes ve Terence Varro'nun da olduğu anlaşılmaktadır. Plutarkhos bu eserinde özellikle Hazar Denizi kıyılarına gelen Romalıların Albanlar ve komşuları İberyalılarla olan ilişkilerini vurgulamaktadır. Ancak Plutarkhos, Roma birliklerinin kendi topraklarından İberya'ya geçmesine ilk olarak Albanların izin verdiğini belirtiyor. Tarihçi bu dönemde Güney Kafkasya'da üç devletin kurulduğunu yazıyor: Gürcistan'ın batısında Karadeniz kıyısındaki Kolhis Krallığı, Gürcistan'ın doğusunda İberya Krallığı, güneyde Büyük Kafkasya'dan Aras (Araz) nehrine, doğuda Alazan vadisinden Hazar Denizi'ne kadar uzanan geniş alanda ise Albanya. Roma'nın Kafkasya'daki politikasının yönünü genel olarak şöyle tanımlıyor:

İmparatorluk hakimiyeti için çabalayan Roma, İberya, Atropatena ve Albanya dahil olmak üzere Doğu ülkelerine boyun eğdirmeye çalıştı. Güney Kafkasya halkları bağımsızlıkları için kahramanca savaştı. Pek çok kez isyan ettiler, kendileri için şu ya da bu olumsuz dönemde Roma'nın üzerlerindeki üstünlüğünü yalnızca sözde kabul ettiler ve geçici olarak onun himayesini kabul ettiler. Ancak bu nedenle Roma'nın fethettiği uluslar arasına dahil edilemezler. Güney Kafkasya halklarının tarihinde, M.Ö. 1. yüzyıl, İberyalıların ve Albanların bağımsızlığı için Romalılarla yüzyıllık mücadelenin başlangıcına işaret eden ilk çatışmalarla işaretlenmiştir (Plutarkhos 506).

Plutarkhos'un adı geçen kitabında Julius Caesar'ın M.Ö. 1. yüzyılın 40'lı yıllarının başında Doğu'ya bir yürüyüş planladığı yazmaktadır. Caesar'ın planları Partlarla ve ardından Hazar Denizi, Kafkasya, Karadeniz vb. ile bir savaşı içeriyordu. Görünüşe göre bu rotanın bir kısmı Albanya'dan geçmek zorundaydı. Ancak Caesar'ın ani ölümü bu seferin yapılmasına izin vermedi. Dolayısıyla bu dönemde, yani M.Ö. 1. yüzyılda Romalıların Albanya'ya olan ilgisi hala devam ediyordu.

Her ne kadar bazı kaynaklar bu halkların bağlı olduklarını belirtse de K.V. Trever, Lucullus'un Pontus Krallığı'na yürüyüşüyle ilgili olayları ve Plutarkhos'un verdiği bilgileri detaylı şekilde analiz

etmiş ve yalnızca Corduenes ve Adiabenes halklarının II. Tigran'ın tebaası olduğu sonucuna varmıştır. Albanlar, Atropatenyalılar ve İberyalılar siyasi açıdan birbirlerinden ve II. Tigran'dan ayrı bağımsız halklardı (Trever 112).

Klaudyos Batlamyus (1-2. yüzyıllar), antik kaynaklar arasında önemli sayılan bir başka antik tarihçi-yazar, o dönemin ünlü coğrafyacısı, astronom'u ve «Γεωγραφία» (Coğrafya veya Coğrafya Kılavuzu) eserin yazarıdır. Herodot gördüklerine ilişkin izlenimlerini anlatan ilk gezginken, Batlamyus'un da edebi bilgileri kullanmayı tercih eden ilk "koltuk yazarı" olduğu düşünülmektedir. Yani, diğer tarihçilerden farklı olarak eserlerini yazmak için seyahat etmemiş, seleflerinin eserlerine atıfta bulunmuştur. Eserlerinin çoğunda akarsular, şehirler ve yer adlarıyla ilgili bir dizi tablo bulunmaktadır. İmparator Marcus Aurelius'un çağdaşı olan bilim adamının yazdığı "Coğrafya Kılavuzu", birkaç yüzyıl boyunca bilim insanlarının ve tarihçilerin başucu kitabı olmuştur. Eserde yer alan haritalar ve atlaslar, coğrafi yorumlar sadece erken Orta Çağ'da değil, Müslüman Arap tarihinin örneklerinin oluşturulmasında da önemli rol oynamıştır. Batlamyus 3. Asya haritasına Kolhis, İberya ve Albanya'yı dahil etmektedir. Kolhis'in en büyük kentleri arasında Dioskuriada, İberya'nın en büyük kentleri arasında Artanissa, Albanya'nın kentleri arasında Gangara'nın¹ adı geçmektedir (Batlamyus 246). M.S. 1. yüzyılında Partlar ile Roma arasında savaşlar devam ediyordu (Latışev 342). İmparator Tiberius (14-37), Albanya ve İberya krallarını kendi tarafına çekmek için onlara değerli hediyeler vermiştir. İmparator Nero (54-68), Kafkas halklarına karşı doğu seferleri planlamıştır. Nero'nun iç ayaklanmalar sonucunda ölmesi bu sefer'in gerçekleşmesini engellemiştir. Ancak bazı araştırmacılara göre mesele plandan sapmamış, bazılarının göre ise Nero'nun grubu eski çağlarda Hazar Kapısı olarak bilinen Derbend Geçidi'ne bir sefer düzenlemiştir (Latışev 342). Ancak bununla ilgili tutarlı bir kaynak yok.

¹ Getara veya Gaytara, Batlamyus'un *Coğrafya Kılavuzu* Kura nehrinin kuzeyinde gösterilmektedir. Konumu tarihçiler tarafından tam olarak belirlenememiştir. Bazı görüşlere göre Gargarçay nehrinin adı bu şehrin adıyla bağlantılıdır. Başka bir versiyona göre Erivan şehrinin içinden geçen Getar nehrinin adı da bu antik kentin adıyla ilişkilidir.

Ayrıca Antik Albanya'nın tarihi, antik Romalı yazar Cassius Dio'nun (2. Yüzyıl sonu – 3. yüzyıl başı) “History of Rome” (Roma Tarihi) adlı eserinde kapsamlı bir şekilde anlatılmaktadır. Eserde M.Ö. 68'den M.S. 47'ye kadar olan olayları aktaran kitaplar ve ayrı metinler ele alınmaktadır. Cassius Dio, Romalıların Albanya'nı işgalini ayrıntılı olarak anlatıyor, Albanlar ile Romalılar arasındaki savaşa değiniyor ve toponimler veriyor (Dio 239).

Pompeius ordusunu üç bölüme ayırdı ve üç noktada kamp kurdu. Bu ordu birimlerinden birinin başında Pompeius vardı. Diğer birliklerin komutasını yakın yardımcıları Lutsi Flakka ve Metell Seler'e devretti. Alban kralı Oroys ve İber kralı Artok, 70.000 askerle Kura nehri kıyısında Romalıları pusuya düşürdü. Oroys'un büyük bir kuvvetle ilerlediğini öğrenen Pompeius ise, Romalıların sayısını gizli tutmak ve Albanların savaş alanından kaçmasını önlemek için süvarilerini ön cepheye yerleştirdi. Oroys, önünde küçük bir atlı birlik görünce Pompeius'in kuvvetinin küçük olduğunu düşünüp onları takip etti ve Romalılar da buna izin verdi. Böylece Albanlar Romalılar tarafından kuşatıldı. Pompeius bu savaşı kazandıktan sonra Albanlarla barıştı ve elçiler aracılığıyla Kafkaslardan Hazar kıyılarına kadar bölgeye yerleşen çok sayıda bölge sakiniyle bir anlaşma imzaladı (Dio 256).

Albanlarla yapılan antlaşmaya ilişkin bilgiler, ünlü Romalı tarihçi Cornelius Tacitus'un (yaklaşık 54 - 120) “Annales” (Yıllıklar) kitabında yer alıyordu. Bu çalışma M.S. 14-69 yıllarını kapsamaktadır. Tacitus, “Annales” adlı eserinde, doğu krallarının her ittifaka girdiklerinde sağ ellerini önlerine koyup başparmaklarını bir araya getirerek sıkı bir düğüm oluşturmalarının bir gelenek olduğunu belirtir. Parmaklar kanla dolduğunda hafif kesiklerle kağıdı kanla boyarlardı (Preud'Homme 12). Bu şekilde yapılan anlaşma, tarafların kanıyla kutsal kılınıyor ve dokunulmaz sayılıyordu. Romalı yazarlar lejyonların askeri başarılarını abartmakla birlikte, Kafkas halklarının Romalılara karşı mücadelesini de görmezden gelmemişlerdir. Pompeius'un Albanları, İberyalıları ve diğer Kafkas halklarını fethetmeyi başaramadığını itiraf etmektedir (Dio 339).

Çağımızın ilk yüzyıllarında yaşayan eski Yunan tarihçisi ve coğrafyacısı Flavi Arrian (86-146), eserlerini Latince yazmış ve üç

Roma imparatoru M. Trajan, Hadrian ve Antoninus döneminde kamu hizmetinde bulunmuştur. Hindistan'ı, Büyük İskender'in hayatını ve seferlerini konu alan eserlerinde Kafkasya ile ilgili bilgilere yer verilmiştir (Bais 22).

Kafkasya'nın antik tarihine ilişkin ilginç bilgiler, İmparator Hadrianus döneminde yaşamış, aslen Mısırlı bir yazar olan Dionysius'un "Depictio Mundi" (Dünyanın Tasviri) adlı eserinde toplanmıştır (Aliyev, 32). Hazar'ı anlatan yazar, kuzeybatı kesiminde İskitlerin adından söz etmektedir. İskitlerden sonra Hunların, ardından da Hazarların isimleri geçmektedir. Hazarlardan sonra yazara göre dağlık bölgeye yerleşen savaşçı Albanlar ve Kadusiler yer alıyordu. Hangi çağda yaşadığı belli olmayan Bizanslı Stephan'ın "Kabilelerin Tasviri" adlı eserinde de antik Kafkasya ile ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. Albanya, İbery'nin doğu komşusu olarak tanımlanıyor. Livius'un daha genç bir çağdaşı olan Pompeius Trogus (M.Ö 1 - M.S. 1), "Historiae Philippicae et Totius Mundi Origines et Terrae Situs" (Filipin Tarihleri, Tüm Dünyanın Kökeni ve Dünyanın Yerleri) adlı 44 ciltlik bir eser yazdı. Bunlardan yalnızca M.S. 2. yüzyılda derlenen kısa bir özet günümüze ulaşmıştır (Aliyev 113). Pompeius Trogus'un güneye doğru İskit yürüyüşleri hakkında Yunan kaynaklarından bilgi ve Roma ile Doğu arasındaki ilişkiler hakkında birçok malzeme var. Pompeius'in Güney Kafkasya'daki varlığıyla ilgili olayları anlatan yazar, Albanların romalıların ordusunu sözde "kardeşçe" karşıladığını belirtiyor.

Daha sonra 4. yüzyılda İmparator Hadrianus'tan Nero'ya kadar Roma imparatorlarının biyografilerinden oluşan bir koleksiyon ortaya çıkmış ve "Augustan Chroniclers" (Augustus Kronikleri) olarak bilinen bir grup yazarın kaleme aldığı eserlerin bir kısmı günümüze kadar gelmiştir. Bu eserde yer alan Spartian, Capitolinus, Lampridius ve diğer yazarların canlı ve ilgi çekici yazıları, Albanya'nın tarihi ve İmparator Hadrianus (117-138) döneminde Roma ile Albanya arasındaki dostluk ilişkileri hakkında önemli bilgi ve gerçeği içermektedir (Dio 322).

Ammianus Marcellinus'un (4. yüzyıl) "Tarihi" kitabının yalnızca bir kısmı bize kadar ulaşmıştır. Bu kitap'ta savaşların dışında daha çok coğrafi ve etnolojik tanımlamalardan bahsediliyor. Böylece

Romalı yazarların Pompeius ile VI. Mithridates arasındaki savaşa ilişkin bilgilerini tekrarlayarak, "Pompeius'in Albanya ülkesinden geçtiğini ve Hazar Denizi'ni gördüğünü" belirtiyor. Antik çağda dünya ticaretinin gelişmesi ve Roma'nın Batı ve Doğu'da aktif olarak genişlemesi nedeniyle haritacılık geniş çapta gelişmiştir. (Yampoliski 407) Roma İmparatoru Augustus'un (M.Ö. 30 - M.Ö. 14) generali Agrippa Marcus Vipsanius'un (M.Ö. 63-12) ölümünden sonra imparatorun emriyle bir harita oluşturması da bunun kesin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Bu harita, yalnızca Albanya'nın tarihi coğrafyasını değil, aynı zamanda antik dünyayı hem Batı hem de Doğu ülkelerine bağlayan ticaret yollarını öğrenmek için değerli bir kaynak olarak değerlendiriliyor.

M.S. 1. yüzyılda Roma birliklerinin Güney Kafkasya'ya, doğrudan Hazar Denizi kıyılarına geldiklerini gösteren maddi deliller de bulunmaktadır. Bu bulgunun tarihi 1939 yılına kadar uzanır ve ünlü Azerbaycanlı arkeolog-etnograf İ.M. Jafarzade, Bakü'ye yaklaşık 50 km uzaklıkta bulunan Gobustan'daki Büyük-Daş dağının güneydoğu kesimine yakın büyük bir taş bloğun yüzeyinde zar zor görülebilen altı çizgiden oluşan Latince bir yazıt keşfetmiştir (Smişlyayev, 20). Üzerinde "IMP(ERATORE) DOMITIANO CAESARE AVG(VSTO) GERMANIC(O) L(VCIVS) IVLIVS MAXIMVS CENTVRIO EG(IONIS) XII FVL(MINATAE)" yazısı kazanmıştır. Yazıtta şöyle yazıyor: "İmparator Germanicus Domitian Caesar Augustus, Lucius Julius Maximus, Onikinci Yıldırım Lejyonu'nun Centurion'unun hükümdarlığı". İmparatora Domitian 84 yılında "Germanicus" fahri ünvanı verildiği göz önüne alındığında, yazıtın M.S. 84 ile 96 yılları arasında yazıldığını varsaymak mümkündür (Smişlyayev, 14). Bu metin İmparator Domitianus'un XII. Yıldırım Lejyonu'ndan bir yüzbaşı tarafından yazılmıştır. Büyük-Daş dağında bulunan yazıt, benzersizliği ve gizemi nedeniyle ilgi çekiyor. Birincisi, burası Doğu'da bildiğimiz tüm Latince yazıtların bulunduğu en uzak nokta olarak kabul ediliyor. İkincisi, Azerbaycan, yani eski Albanya topraklarında bulunan tek Latince yazıt budur. K.V. Trever bu yazıt için iki olası açıklama sundu: XII Lejyonu'nun bir kısmı burada bazı yerel görevleri yerine getiriyordu, belki de askeri bir harekattan ziyade

keşif amaçlıydı. Çünkü Hazar Denizi kıyıları uzun süredir Batılı işgalcilerin keşif hedefi olmuştu.

Bunun dışında, imparatorluğun son dönemlerini konu alan Eutropius ve Festuna'nın eserlerindeki hemen hemen aynı kaynaklar kullanılarak yazılan Trajan'ın (97-117) saltanatının son yıllarındaki Part seferi, Roma gücünün Doğu halkları üzerinde yeniden kurulmasını hatırlama fırsatı veriyor. Kaynaklar, İmparator Hadrianus'un (117-138) Albanlar, İberyalılar ve Kafkasya'nın diğer halklarıyla iyi ilişkiler sürdürdüğünü ve kralların kendisi ile görüşmeyi reddetmelerine rağmen onlara birçok hediye verdiğini söylüyor.

3. yüzyılın ilk yarısında Pers kökenli Arshaki hanedanının kurduğu Sasani devleti (226-651), Roma İmparatorluğu'nun istikrarını bozmuştur. Sasani yönetimi ile Roma arasındaki çelişkiler çözülmemiştir. Kafkasya'yı ve Doğu'nun diğer bölgelerini fethetme arzusu, Romalıların ve yeni Pers devletinin başlıca dış politika hedeflerinden biri oldu. M.S. 3. yüzyılın sonlarında yazılan "Aurelia'nın Hayatı"nda İmparator Aurelia'nın (270-275) Albanlar ile diğer Doğu halkları arasında ilişkiler kurduğu belirtilmektedir. 296-299 Roma-Sasani savaşı sırasında Sasani kralı Narsheh (293-302), Roma imparatoru Caesar Galerius'a üst üste iki savaşta yenilmiştir (Kalankaturklu 242). İkinci karşılaşmada, 298'deki Satala Muharebesi'nde Roma kuvvetleri, sahadaki zaferin ardından Narshe'nin kampını, hazinesini, haremını ve karısını ele geçirmiştir. Galerius, Sasani topraklarından güneye doğru devam etmiş ve Roma topraklarına dönmeden önce Sasani başkenti Ctesiphon'u ele geçirmiştir. 299 yılında Nisbis şehrinde imzalanan antlaşma hükümlerine göre Sasaniler batı topraklarının bir kısmını Roma'ya bırakmak zorunda kalmıştır (Mhitar 196).

Albanya'nın Yunan ve Latin kaynaklarında giderek kaybolması, bu ülkenin Romalıların siyasi ufkunda yer alan devletler listesinden çıkarılmasının bir işareti gibi görünüyor. 3. yüzyılın ortalarında başlayan Roma-Sasani savaşlarında Alban hükümdarlarından bahsedilmektedir. Olayların çağdaşı olan Ammianus Marcellinus'un "Res Gestae" (Roma Tarihi veya Tarih), Persler Amida kalesini işgal ettiğinde Albanya'nın Sasanilerin müttefiki olduğundan bahseder. II. Şapur (309-379), Roma'nın doğu

sınırlarına doğru ilerlemeye hazırlanırken, Doğu Roma İmparatoru II. Konstantin (337-340), General Sabinia'yı Doğu'daki Roma ordularının komutanı olarak atamıştır. II. Şapur, 359'da Roma'ya karşı askeri bir sefer başlatmıştır (Aliyev 112). Sasanî ordusu hiçbir direnişle karşılaşmadan Amid şehrini ele geçirmiştir. Bizans tarihçisi Ammianus Marcellinus'un verdiği bilgiye göre, 359 yılında Romalılar ile Amid komutasındaki Sasanîler arasında yapılan savaşta Alban hükümdarı Urnair II. Şapur'a eşlik etmiştir.

Alban hükümdarı Urnair'in (313-371) adı Roma ordusu ile Sasanîler arasındaki Dzirav savaşında da (371) geçmektedir. Ancak kaynaklara göre Urnair bu savaşta Romalılara yenilmiş ve Albanya'nın Otena (Uti), Sakasena, Cambisena, Girdiman ve Kolt eyaletlerini geçici olarak kaybetmiştir. Fakat 387 yılında Sasanîler ile Roma arasında imzalanan anlaşmaya göre Albanya, Dzirav savaşında kaybedilen toprakları geri almış ve barış sağlanmıştır (Aliyev 299).

Sonuç

Yunan ve Roma kaynaklarında yer alan bilgilere dayanarak, Kafkasya'da eski çağlardan Orta Çağ'ın başlarına kadar herhangi bir kabilenin idari birliğinin veya coğrafi sınırları açıkça tanımlanmış kabile ittifaklarının varlığından bahsetmek zordur. Halkların ve etnik grupların sık yer değiştirmesi, sürekli ilerleme, kabile içi ve kabileler arası çatışmaların yaşandığı bir dönemde idari birimlerin sınırlarının belirlenmesi kolay değildir.

Tüm bunlara ek olarak antik Yunan-Roma kaynakları insanların yaşam tarzı, kültürü ve geleneklerinin incelenmesi açısından eşsiz bir öneme sahiptir. Bu veriler, eski çağ yazarlarının yaşadığı dönemi incelemek; komşularını, düşmanlarını ve dostlarını daha yakından ve derinlemesine tanımak, karşılıklı kültürel ve ticari ilişkileri geliştirmek vb. amaçlar dışında modern halkların herhangi bir toprak iddiasını doğrulamak veya haklılık kazandırmak için kullanılamaz.

Yöntem ve çalışma tarzından, ilgi ve hedeflerinden kaynaklanan çelişki ve eksikliklere rağmen Kafkasya'da var olan ve tartışmalı ve belirsiz sorunların çözümünde Yunan-Roma kaynaklarının oluşturduğu örnekler, antik devletlerin tarihi

coğrafyası, etnik nüfus yapısı, siyasi ve sivil tarihinin incelenmesinde büyük önem taşımaktadır.

Antik çağlardan 8. yüzyıla kadar Azerbaycan topraklarında varlığını sürdürmüş Albanya devleti, Güney Kafkasya'nın en büyük devleti olmuş, komşu devletlerle barış içinde yaşamış ve dostluk ilişkileri kurmuştur. Albanya'nın sadece komşularıyla değil, Antik Roma, daha sonra Bizans ve Sasaniler gibi büyük güçlerle de dostluk ilişkileri kurması ve aynı zamanda bağımsız olarak varlığını sürdürme mücadelesi vermesi takdire değerdir. Maddi ve manevi bulgular bu dostluk ilişkilerini ispatlamış ve bu durum onların din ve inançlarına da yansımıştır.

Kaynakça

Aliyev, Kemal. *Kavkazskaya Albaniya I v. do n.e.–I v.n.e.*, Elm, Baku, 1974.

_____. *Antiçnie istoçniki po istorii Azerbaydjana*, Elm, Baku, 1984.

Bais, M. ve Dum-Tragut, J. *Caucasian Albania*, University of Salzburg, Austria, 2003.

Batlamyus , Klaudyos. *The Geography* (çev. Stevenson E.L.), Public Library, New York, 1991.

Dio, Cassius. *Roman History, Volume IX: Books 71-80.* (Çev. Earnest Cary, Herbert B. Foster), Harvard University Press, Cambridge, MA, 1927.

Kalankaturklu, Musa. *Albaniya Tarihi*, (çev. Ziya Bünyadov), Avrasiya Press, Baku, 2006.

Qasanov, Mirza. *K voprosu o vzaimootnoşeniyah qosudarstv i obşestv Kavkaza (I tis. do. n.e. – naçalo I tis. n.e.)*, Nauçnaya mısl Kavkaza, Moskova, 2006.

Latışev, Vasili. *İzvestiya drevnih pisateley greçeskih i latinskih o Skifii i Kavkaze*, T.1-2, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg, 1983.

Livius, Titus. *Roma Tarihi. Ab Urbe Condita - Şehrin Kuruluşundan İtibaren*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002.

Melikişvili, George. *K istorii drevney Gruzii*, izd. AN Gruz. SSR, Tbilisi, 1959.

Mxitar, Qoş. *Alban Salnamesi*, Avrasiya Press, Baku, 2006.

Perevalov, Sergey. M. *Rim i Kavkaz v drevnosti: vraqi ili partneri?* Moskova: Vestnik. 2010. X/1

Pliniy, Starsiy. *Estestvennaya istoriya*, (çev. V.V. Latışeva), Vestnik Drevney İstorii, II. 271-356, Moskva, 1949.

Plutarx. *Sravnitelnie jizneopisaniya*, T. 2, (per. Y. M. Borovskogo), Pravda, Moskva, 1990.

Preud'Homme, Nicolas. *Ancient Iberia and the Gatekeepers of the Caucasus*, Iberia Colchis, XVI: 155-171, Tbilisi, 2021.

Satsayev, Elivaen. *Yujniy Kavkaz: etniçeski sostav naseleniya*, Vestnik, X/4, Moskva, 2010.

Smişlyayev, Aleksandr. *Latinskaya nadpis iz azerbaidjana: problem i isteriya interpretaçii*, Vestnik Drevney İstorii, VII/3: 581-610, Moskva, 2018.

Strabon. *Geografiya v 17 kniqah*, (per.: Q.A. Stratanovskogo), Tipogarfiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg, 1964.

Tacitus, Cornelius. *Maliye proizvedeniya*, 1. Cilt (çev. A.S. Boboviç, Y.M. Borovski, M.E. Sergeyenko), Tipogarfiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Leningrad, 1970.

Trever, Kamilla. *Oçerki po istorii i kulture Kavkazskoy Albanii (IV v. do n.e.-VII v. n.e.)*, izd. AN SSSR, Moskva, 1959.

Yampoliski, Zelik. *Drevnyaya Albaniya III-I vv. do.n.e.*, izd-vo AH Azerbaycan SSR, Baku, 1962.

Yanovski, Alexander. *O drevney Kavkazskoy Albanii*, LII/4. 97-136, 161-203, Moskva, 1846.